

NOGAY HALK MASALI

KAMIR-BATIR

Yaşlı çoban yalnız başına yaşıyordu. O, uzun yıllardan beri bir beyin hizmetindeydi. Binlerce koyunu otlatma görevini üstlenmişti. Kendisine ait malı mülkü yoktu. Köyden az uzakta bir kulübede yaşıyordu.

O gün sabah erkenden alışık olduğu üzere küçük teknede hamur yoğuruyordu, ardından sürüyü otlatmaya çıkardı. Geç saatlerde geri döndüğünde bebek sesi işitti. Evine girdiğinde ne görsün? Hamur yoğurduğu teknenin içinde uyuyan bir bebek var. Çok sevindi ve beyin huzuruna çıkıp durumu bildirdi.

Bey, çobana bebeği koyunların sütü ile beslemesini söyledi.

-Bırak beslensin büyüsün, o senin yavrun olur, büyüyünce de benim yanımda çalışır, dedi.

Böylelikle çoban bir oğul sahibi olmuştu. Çocuk kısa sürede büyüyüp bir babayığide dönüştü. Ona **Kamir-Batır** adını verdiler. Anlamı hamurdan yoğrulmuş pehlivan demektir.

Günlerden bir gün Kamir-Batır, beyin çocukları ile oynarken onları yendi. Altın asa dahil her şeyi kazandı. Asilzadeler asayı vermek istemiyorlardı. Bunu güç kullanarak yapmayı denediler. Fakat Kamir-Batır ile baş etmek kolay değildi.

Çoban oğlu:

Aşık kemiklerini ve asayı size veririm, fakat şu şartla ki, sizlerin alınına birer kez fiske vuracağım. Bey oğulları kabul ettiler. Batır her birer birer defa fiske vurdu, ancak eli o kadar ağırdı ki, delikanlıların alınında delik açıldı.

Çocuklar bu durumu babalarına bildirip şikâyetle bulundular. Bey, bir yandan öfkelenmiş, öte yandan korkuya kapıldı.

-Bu nasıl bir iştir? Çobanın oğlu büyüyüp başımıza bela oldu. Biz ondan yakamızı nasıl kurtaracağız?

Bey danışmanlarını etrafına topladı. Onların görüşlerini dinledi. Kamir-Batır'ın elinden nasıl kurtulabilecekleri konusunda fikirler beyan ettiler. Sonunda bir çare bulundu. Oğlanı uzun kamışların olduğu bölgeye göndereceklerdi. Orada üç başlı ejderha yaşıyordu. O, bu belayı ortadan kaldırılabildi.

Bey, öneriyi beğendi. Çobanın oğlunu huzuruna çağırıldı.

-Oğlunu gönder, kamışlık sahaya gitsin, oradaki kamışları kesip toplansın, yanında götürdüğü üç arabayı doldurup gelsin.

Beyin buyruğu üzerine üç araba hazırlandı. Kamir-Batır, oraya yollandı. O, işini tamamlayıp dönmek üzere iken karşısına üç başlı ejderha dikildi. Batır, korkmadı, bütün kamışları canavarın sırtına yükledi. Birlikte köye döndüler. Bey, koskoca ejderhayı görünce çok korktu. Fakat onu yük hayvanı gibi kullanan oğlan daha ürktüydü.

Bey bu dehşeti yaşadktan sonra oğlandan ejderhayı başından def etmesini, babasının yanına varıp koyunları otlatmasını istedi. Kamir-Batır, babasının yanına geldi.

Beyi, durum değerlendirmesini yapmak üzere danışmanlarını bir daha topladı. Onlar oğlanı saf dışı bırakacak yolu bulmak için çok kafa yordular. Bu defa Batır'ı yılanlarla dolu ormana göndermenin en iyi çare olduğunu benimsediler. Han çobanı tekrar çağırıldı.

-Oğlunu sık ağaçların bulunduğu ormana gönder, odun kesip getirsin, dedi.

Kamir-Batır arabaları hazırladı. Ormana geldi. Çok miktarda odun elde etti. Ağaçlık sahadan çıkmak üzereyken her yönden kendine göre sürünen yılanlar olduğunu gördü. Kamir-Batır:

-Bak bu iyi işte, ben odunları bağlamak için urgan getirmemişim, dedi.

Odunları yılanlarla sarıp sarmalayıp köye döndü. Arabaların içinde yılanların kaynaştığını gören beyin korkudan dil tutuldu.

-Çabuk kov şu yaratıkları, onları görmesin gözüm, diye buyurdu.

Oğlan yılanları çözdü. Her biri telaşla sürünerek ormanın yolunu tuttular.

Han, adamlarını üçüncü defa toplantıya çağırıldı. Bu defa bir kuyu kazıp, oğlanı oraya atmayı kararlaştırdılar. Kuyu gizlice kazıldı. Yanında bir çadır kuruldu. Kuyunun üzeri halılarla kapatıldı. Yemekler hazırlandı. Kuzular çevrildi. Bey, oğlanı bir köşede görüp çağırıldı.

-Sen niye dikilmişsin kenarda? Gel de konuklara yemek sun. Batır, bir tepsi alıp yemek dağıtımına başladı. Fakat o yürürken halıların üzerine basmaya kıymıyordu. Bey:

-Sen neden halıların kenarından dolaşıyorsun? Onları biz ne diye serdik, rahat yürüyesiniz diye.

Oğlan, beyin söylediklerine inanıp ayağını haliye basar basmaz kuyuya düştü. Hepsini bölgeyi terk etti. Herkese o yöne gitmeyi yasakladı. Emirlere uymayanlar canlarından olacaktı.

Fakat çoban, buna razı olmadı. Sürüyü otlatıp dönerken her defasında kuyuya yemek atıyordu. Ayrıca uzun tahtalar, dallar bırakıyordu. Oğlan bunlardan merdiven yapmaya başladı. Sonunda hazırlıklarını tamamlayıp kuyudan çıkmayı başardı.

Beyin karşısına çıktı ve :

-Senin kalleşliklerinin hiçbiri bana işlemedi, diyerek beyin alınına bir fiske vurdu. Han bu şiddetli vuruşla hayatını kaybetti. Kamir-Batır beyin adamlarını, akrabalarını köyden kovdu. Yoksul halkı özgürlüğe kavuşturdu.

Dağıstan Halk Nağılları

iletişim : kimgazetesi.com

AYLIK BÜLTEN YAYIMI İÇİN HAZIRLANMIŞTIR. PARAYLA SATILMAZ.

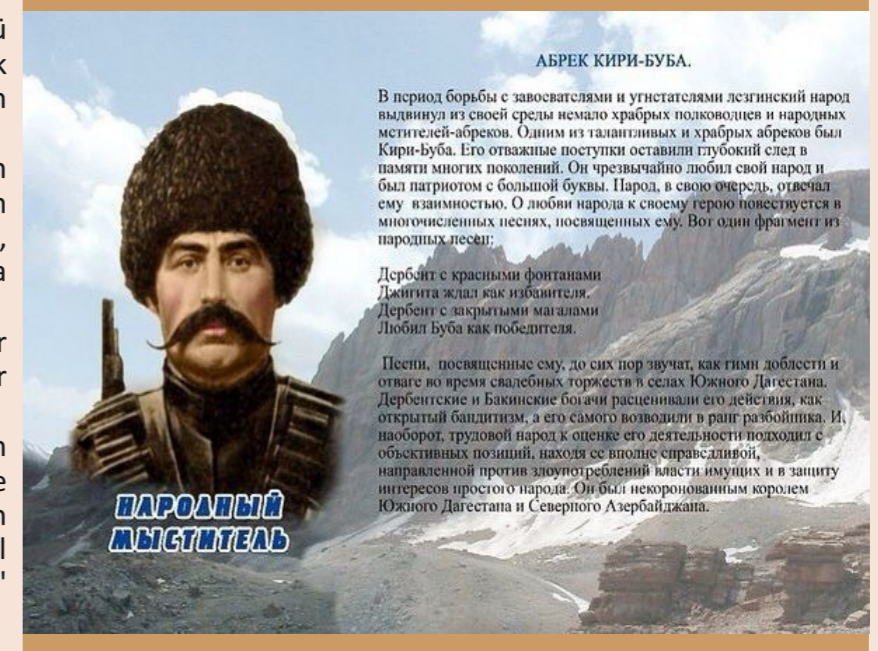
LEZGİ ROBIN HOOD'U KİRİ BUBA

Çeçen Zəlimxan Xaraçoyevskiy, Gürcü Data Tutaşxia ve İnquş Ahmed Xuçbarov Türk Kaçak Mayıl gibi Lezgi Kiri Buba'da Kafkasya'nın tanınmış halk kahramanlarındandır.

Kiri Buba, Dağıstan vilayeti Küre kazasının İkra köyünde doğmuştur. Kiri Buba'nın doğum tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. Muhtemeldir ki, o 19. yüzyılın 70. yıllarının sonunda dünyaya gelmiştir.

Kiri Buba, Rusya İmparatorluğunun çar hâkimiyetine karşı mücadele etti, halkı çar diktatörlüğüne direnmeye çağırdı.

1905- 1913 arasında, Kiri Buba 20 kişiden daha kalabalık çetesi ile Bakü'den Mahaçkale'ye kadar yer alan arazide at koşturuyor; zenginlerin mülklerini dağıtarak onlardan aldığını yoksul halka dağıtıyordu. Halk ona "Ləzgi Robin Hudu" adını vermişti.

АБРЕК КИРИ-БУБА.

В период борьбы с завоевателями и угнетателями лезгинский народ выдвинул из своей среды немало храбрых полководцев и народных воителей-абреков. Одним из талантливых и храбрых абреков был Кирри-Буба. Его отважные поступки оставили глубокий след в памяти многих поколений. Он чрезвычайно любил свой народ и был патриотом с большой буквы. Народ, в свою очередь, отвечал ему взаимностью. О любви народа к своему герою повествуется в многочисленных песнях, посвященных ему. Вот один фрагмент из народных песен:

Дербит с красными фонтанами
Джонита ждал как избанителя.
Дербит с закрытыми глазами
Любил Буба как победителя.

Песни, посвященные ему, до сих пор звучат, как гимн доблести и отваге во время свадебных торжеств в селах Южного Дагестана. Дербентские и Бакинские бои не расценивали его действия, как открытый бандитизм, а его самого возводили в ранг разбойника. И, наоборот, трудовой народ к оценке его деятельности подходил с объективных позиций, находя ее вполне справедливой, направленной против злоупотреблений власти имущих и в защиту интересов простого народа. Он был некоронованным королем Южного Дагестана и Северного Азербайджана.

ZELİMHAN HAKKINDA KISA NOTLAR

Zelimhan'ın hayatını romanlaştıran **Mohmad Mamakayev** şunları yazıyor: Halkımızın arasında büyük bir ünlü olan Kharaçoylu Zelimhan'ın kişiliğini edebî bir amaçla çok eskiden incelemeye başladım. 1926 yılında onu bir şiirle tanıtırken edebiyat dünyasına da ilk adımımı attım. Onun hakkında her anlatılanı ve yazılanı derledim, durdum.

Zelimhan'ın her yönden şanssız bir insan olduğunu söylemeye gerek yok.

Zelimhan'ı isyana sevk eden kötü duygular, düşmanlıklar, rızkını yasa dışı yollarda aramak değildir. Çoluk çocuğuyla huzur içinde yaşayan bu adam, dikenli yollara isteyerek değil, Çar yönetiminin haksızlıklarına dayanamadığı için sapmıştır.

O, 1909 yılında Duma'ya gönderdiği mektupta şöyle diyor: İşimin bitik olduğunu, özgürce yaşama olanağımın kalmadığını biliyorum. Fakat hiç olmazsa benim, babamın, kardeşlerimin ve arkadaşlarımla analarımdan isyancı olarak doğmadıklarının bilin.

Doğrusunu söylemek gerekirse Zelimhan hakkında araştırma yaparken onda devrimci bir nitelik bulunduğu veya suçsuz ve iyi bir insan olduğu düşüncesini taşımadım. Tersine, böylesine zor ve karmaşık bir yolda yürüyen her insan gibi Zelimhan da pek çok hata işlemiş, hem iyilik hem kötülük yapmıştır. Hakkını aramaya çalışan her çiftçi gibi, yolunu da değiştirme olanağı bulamadığı için asabi biriyim. Fakat Kharaçoylu bir isyancının yaşamını derinlemesine öğrenen kimse, o zalimin ruhunda, yaşamını alın teri ile kazanmak isteği ve insan sevgisini bulur.

Zelimhan, en zor günlerinde bile, alın terini aktığı çiftçilik mesleğini bırakmamıştır. Ormanda gizlice çift sürmüş, davar gütmüş, çapa çapalamış, tırpan sallamıştır. İnsanlarla ilişkisini kesmeyen, gereken saygı ve cömertliği sergileyen biridir o. Fakat baskı veya tehlike karşısında onun cömert yüzü köşeye kısırılmış bir kurt çehresine dönüşmüştür. Ona zalim dedirten de bu durumu olmalı.

Zelimhan'ın yaşam kavgası, çaresizlik içerisinde bocalayan bir insanın geçmeye çalıştığı aşılması güç bir yoldur. Zelimhan, halkın isteğini yerine getirmeye çalışmış, fakat kalabalıktan da ürkmüştür. Çağın düzenini değiştirmek istemiş olmasına karşın yöntemini bilememiştir. O, bütün zulümlerin temelinde, Çarlık yönetimlerinin olduğuna, hepsinin öldürülmesiyle dünyada adaletin sağlanacağına inanmıştır. Kendisi herhangi bir ideolojiye sahip olmadığı için Çeçen zenginlerini zalim saymamış, bu konuda yanlışlığa düşmüştür.

Onu geriye diş dokunur bir şey bırakmaması, büyük işlerin üstesinden gelememesi, yolunun yanlışlığıyla ilgili eleştirilere maruz kalması, unutturulmasını isteyenlerin işinin kolaylaşması hep bu yanlışlarından dolayıdır.

Kitaptan yaptığımız alıntılar romanın yazarına aittir. Eser okunursa Zelimhan adlı halk kahramanı daha iyi tanınacaktır.

DAĞISTAN COĞRAFYASINI ÖĞRENELİM -3-

NEHİRLERİMİZ

Kafkas sıradağlarından doğan nehirler Dağıstan'ı boydan boya geçerken yeni kollarla birleşerek genişler ve Kaspî denizine dökülür. Dağıstan'ın en uzun ve ünlü ırmağı Sulak'tır. Sulak nehri, Çirkey Boğazı civarında Andikoysu, Avarkoysu, Karakoysu, Gazikumuhkoysu ırmaklarıyla beslenir.

Kuzeyde Terek, daha yukarıda Kuma ve güneydeki Samur da Dağıstan'ın önemli ırmakları arasında yer alır.

Dağıstan'ın en büyük barajı Çirkey Barajı'dır. İrganay hidro-elektrik santrali ve küçük çaptaki diğer santrallerden elde edilen elektrik üretimi 3 milyon kw. saate ulaşmaktadır.

Musa Ramazan

Osmanlı müelliflerine göre Kuma'dan Terek ve Sulak nehirleri havzasına kadar kuzey; Samur havzası orta, dağların güneyinden Kür'e kadar Güney Dağıstan'dır.

Kuma kuzey sınırını çizer.

Orta Dağıstan yaylasından çıkan 4 ırmağın, Çirkey boğazının biraz yukarısında birleşmesiyle Sulak nehri meydana gelir. **Çeriyurt** yöresine yönelip Hazar'a dökülür.

Salavat sıra dağlarındaki kaynaklardan çıkan Samur, Sahur Vadisini takip ederek güneye, Ahti çayını da aldıktan sonra doğuya yönelerek birkaç koldan Hazara dökülür.

Güney sınırı teşkil eden Kür*, Gürcistan dağlarından çıkarak doğuya yönelir, Alazan Kanık** ırmağı ile beslenerek dağın kollar hâlinde Hazar denizine dökülür.

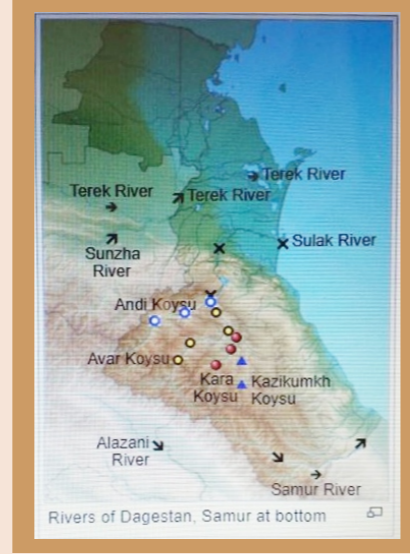
Lezgi, Qrız dillerinde su anlamına gelir. **Çerksya**'da Kür adlı iki ırmak daha vardır.

****Lak** dilinde **düzlükte akan ırmak** anlamına gelir.

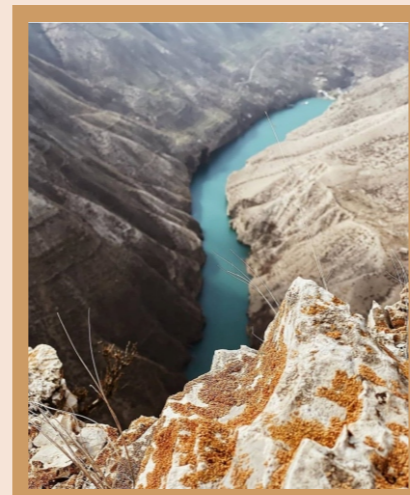
Şerafettin Erel

Terek

Gürcistan ve Rusya'nın içinden geçerek Hazar Denizi'ne dökülür. Büyük Kafkas Sıra Dağları'na yakın noktada Gürcistan'a ve Khokh Dağları'na yükselir ve güneybatısında Kazbek Dağları vardır. Kuzey Osetya'nın içinden Vladikavkaz'tan geçer ve doğuya döner. Daha sonra Çeçenya'nın içinden geçer ve Dağıstan'ın altında ikiye ayrılır. Son olarak Hazar Denizi'ne boşalır. Kızılyar şehrinin aşağısında nehir deltası formları bataklığa dönüşmüştür. Nehir bölgede önemli bir doğal varlıktır.

Samur'un Kolları

Samur Nehri

ALBANYA'DA DERİCİLİK

Arkeolojik bulgular işlenmiş deriden çeşitli giysiler dikildiğini belirtmemize imkân veriyor. Elbette bunlar ticarî ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynuyordu. Dokumacılığın ve bu kapsamdaki zanaat dallarının ilerlemesi ekonominin diğer sahalarında değişim ve alışverişin yoğunlaşmasını sağlıyordu.

Arkeologlar, çeşitli renkte ve büyüklükte zincirli süs eşyaları da ortaya çıkarmıştır. İtina ile yontulmuş hayvan heykeltçikleri, göz şeklinde boncuklar, üzerinde süs bulunan Mısır ve Suriye menşeli taşlar ve çömlekler bu türdendir. Toprak ve taştan oyulmuş mezarlarda, hilal biçiminde altın küpeler bulunmuştur. A.A. **Qaraahmetova**'nın düşüncesine göre bunlar Roma ile ticaretin mahsulleri olarak oradan ithal edilmiştir. Gerçekten arkeolojik kazılar sonucunda yerli üretime ait olmayan, M.Ö. sinin son yıllarına ve M.S. başlarına ait, çok sayıda gümüş, bronz ve demir aksesuarlar, aynı zamanda maddi uygarlık ile alakalı altın, gümüş, kemik, cam ve değerli taşlardan hazırlanmış bulgular açığa çıkarılmıştır. T.İ. **Qolupkina**'ya göre bu devir için Yunan-Roma dünyasından gelmiş ve yerli imalata özgü ikon taşı yüzükler önem taşıyor. Roma ikonlarının yayılmasında Pompeyi ve Antonin seferleri etkili olmuştur, bölge dışı ikonları, çok olduklarından, yerli ürünlerden ayırmak mümkün değildir. Araştırmalar gösteriyor ki, ikon kaynağı Batı dünyası arazileri de olsa Doğu'da ve bu bölgede ortaya çıkması Romalıların Doğu seferleri ile bağlantılıdır. Savaş tanrısı **Mars**, güneş tanrısı **Helios**, Aşk tanrısı **Eros** ve güzellik tanrıçası **Afrodite**'in canlandırıldığı ikonlar bu türdendir. Diğerleri, yani üzerinde kutsal hayvan, bitki ve dönemin salt dinî semboller bulunan ikonları, yerel kültür öğeleri olarak değerlendiriliyor. Demek ki ikonlar çoğunlukla Yunanistan ve Roma'dan getiriliyordu. Fakat bunların bir bölümü o ülkelerin etkisi altında kalan yerli yontu ustalarının ellerinden çıkmadığıdır.

Bölgenin elverişli coğrafik konumu, iktisadi gelişmişlik düzeyi, zengin doğası kadim Yunanlılarla ticarî ilişkilerin gelişmesinde etkili olmuştur. Bölge merkezlerinin kadim Doğu medeniyet merkezlerine yakınlığı da önemliydi. Şu hâlde bu durumu, Atropetena ve Albanya arazilerinden geçen ve her iki ülkeyi Yunan devletleri ile birleştiren transit ticaret yolları da teşvik ediyordu. Bu konuda hem antik yazarların notları hem de arkeolojik materyaller ve sikke uzmanlık dalında belirlenmiş kurallar da açıklayıcı olmaktadır. **E.Recepli**, Azerbaycan'ın Numizmatikası (Sikke ve madalya inceleme bilim dalı **A.K.**) adlı kitabında diyor ki: Albanya'nın önemli dış ilişkileri güneyde Atropetena aracılığıyla, buradan da büyük Helen dünyası ile var olmuş ve inkişaf etmiştir.

Ticaretin gelişmesi **Ekbatana**'dan başlayan **Qazaka**'dan geçerek **Artaksata**'ya, oradan da kuzeye doğru uzayan ticaret yollarının daha gelişmesine sebep oluyordu. Güneyde kadim kara yolları, geniş Part İmparatorluğu'nun arazisi ile batıdan doğuya Dicle nehrinin sahilindeki **Antioxiya** ve **Selevkiya**'dan **Margiana**'ya kadar uzayan işlek, büyük, kadim yollara çıkılıyordu. Bu yollar batıya, Roma'ya bağlı ülkelere ve doğudaki Hindistan ve Çin'e uzuyordu. (Ekbatana yakınlarında) Antik yazarlar kara yollarına ek olarak deniz ve nehirlerden geçen ticaret yollarından da söz ediyorlar. **Strabon**, olasıdır ki, Karadeniz sahillerinden Hazar'a kadar ulaşan yolun uzunluğunu göz önüne alarak yazıyordu ki, bu arazi "Kür nehrinin ağzından Kolxida'ya kadar Albanya ve İberya (Gürcistan **A.K.**) dâhil, denizden denize yaklaşık üç bin stadi (yaklaşık 190 metrelik eski bir uzunluk ölçüsü birimi **A.K.**) uzayan berbez(iki kara parçasını birleştiren ve iki su havzasını birbirinden ayıran dar kara şeridi **A.K.**) şeklindedir.

Tuz, ticarete önemli bir yer tutuyordu. **Strabon**, **Mateana** gölünde tuz imalathaneleri kurulduğunu belirtir. Bu kanıtıyor ki, hem Atropetena'nın hem de komşu ülkelerin uzak ve yakın şehirlerine tuz ihraç edilmiştir.

Partların iktisadi hayatında rol oynayan yerli tacirler mesleklerinde etkindiler. Onlar birbirinden uzak ülkeleri yakınlaştıran büyük bir yolun hâkimiydiler. Bütün bunlar göz önüne seriyor ki, bir yandan Avrupa'dan diğer yandan Çin'den, Hindistan'dan, Orta Asya'dan başlayan ticaret yolları Part sahasında keşif oluyor, getirilen mallar ya yerli tacirler tarafından başka yerlere aktarılıyor ya da büyük şehirlerde tutularak işlek yol ağları ile parça parça her tarafa yayılıyor. Atropetena ve Albanya bu ticarete ayrıcalıklı bir öneme sahipti. İhraç edilen mallar Ekbatana'ya taşıyor, buradan başka merkezlere naklediliyordu. Antik Atropetena ve Albanya için gözetilen ithal ürünlerde Ekbatana'ya bu önemli ticaret yollarından geçirilerek ulaştırılıyordu.

Albanya'nın şehirlerinde köylüler, şehir zanaatçıları ürünlerinin fazlasını satıyorlardı. Üretici ile imalatçı arasında tacirler vardı.

Ticaret mübadeleden paraya evrilince birçok ülke buna uydu. Yunanlılardan başlayarak, önce Albanya. Sonra Ehemeni İran'ı paraya yöneldi. Ticaret sahasına yeni ülkeler dâhil oldu. Şehirler doğdu. 3. Asır para kullanımının yaygınlaştığı dönem oldu. Albanya'da para M.Ö. 6. asır ile M.Ö. 1. asır (ilk devir)da ve M.S. 1. asrın ortalarından 3. asra kadar (ikinci devir) devirler içinde bazı ara aşamalardan da geçilerek kullanıldı.

Qebele yakınlarında 1966'da define bulunmuştur. M.Ö. 2. asrın başlarına ait bu definenin önemi, burada beş yüzden çok Alban damgalı sikke bulunmasıdır. Bunlar yerli olsa da Büyük İskender parasının taklidi idi. İskender etkisi M.Ö. 3. asırda başladı. Bu sikkeler örnek teşkil etti.

I.Babayev'in yorumuna göre Makedonyalı İskender'in Albanya'da dört gramlık (dirhem) sikkelerine benzeyen paraların basılmasına M.Ö. 3. asrın ilk yarısında, hatta belki önceki yüzyılın sonunda başlanmıştır. Albanlar, Makedonyalı İskender'in Doğuya yönelmesi sayesinde **Akamentitler**in zulmünden kurtulup bağımsız devlet olmuşlardır. Başlarda Albanya'da çok sayıda İskender paraları kullanılmış, bu sebeple Albanya'nın Helenist dünya ile ticaret yoğunluğu artmıştır. Ülkede yüksek düzeye çıkan iç ticareti, ahalinin artan talebini karşılamaya kâfi gelmeyince Albanya hükümdarları ilave para basmak zorunda kaldılar. Önceleri bu sikkeler orijinale yakındı, fakat zamanla değiştiler. İnanabiliriz ki, İskender ve Selevkos sikkelerinin bir bölümü Albanya'ya M.Ö.4. asrın sonlarında gelmiş, 3 ve 2. asırlarda, ödeme birimi rolünü oynamaya devam etmiştir. Bunu bir yönüyle bilinen şu veri kanıtıyor ki, ölümünden sonra İskender'in paraları Doğu'da olduğu gibi Yunanistan'da da uzun müddet basılarak uluslararası döviz görevini yerine getiriyordu. Bu iddiaları aynı definelerde; Selevki (İskender'in Suriye kolu **A.K.**), Roma, Part sikkelerinin ele geçirilmesi destekliyor.

Mingeçevir ve **Şamaxı**'da bulunan mühürler Helen dünyası ile Albanya arasındaki ilişkileri ortaya koyuyor. Albanya arazisinde gün ışığına çıkarılan cam boncuklar bu ülkenin Yakın Doğu ile bağlantısı hakkında malumat veriyor. Devletin kurulması, şehirlerin teşkili, uluslararası ilişkilerin gelişmesine ortam sağlıyordu. Böylece Atropetena'da olduğu gibi, Albanya'da da şehir medeniyeti gelişiyor, sınıflar oluşuyordu. Yerli ahali, eski doğu ülkeleri ve antik dünya ile siyasi, iktisadi, kültürel, ticarî ilişkiler geliştireyordu.

Bunlardan vardığımız sonuç şudur ki, Albanya bir dizi yakın ve uzak ülkelerle savaşarak bir yandan bağımsızlığını korumaya çalışmış, öte yandan köy sahasındaki üretim, zanaat dalları, din ve medeniyetin öteki sahaları alanında gelişmeler yaşanmıştır.

